

ՆԱԴԻՆԵ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ԵՊՀ ընդհանուր լեզվաբանության
ամբիոնի հայցորդ

ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ՆՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՐՈՇՄԱՆ ՄԿՁԲՈՒՆՔՆԵՐԻ ՀԱՐՑԸ

Բանալի բառեր. իմաստային սկզբունք, բովանդակության սկզբունք, արտահայտության պլան, բովանդակության պլան, համընդհանուր բաղադրիչներ, ընդհանուր իմաստ, մասնավոր իմաստ, խորքային կառույցներ:

Ключевые слова: семантический принцип, формальный принцип, план выражения, план содержания, универсальные компоненты, общее значение, частное значение, глубинные структуры.

Key words: semantic principle, formal principle, expression plan, content plan, universal components, general meaning, particular meaning, deep structure.

Ինչպես հայտնի է, լեզվական ցանկացած գործունեություն չի կարող ցուցադրել կենդանի լեզուն իր ամբողջության ու կատարելության մեջ, քանզի արտաքին աշխարհն իր տեսքով, որով արտացոլվում է մարդկային գիտակցության մեջ, բավականին բարդ համակարգ է, և այն պարզապես հնարավոր չէ ենթարկել վերջնական վերլուծության: Հաշվի առնելով այս իրողությունը՝ հարկ ենք համարում նշել, որ սույն հոդվածը չի ներկայացնում լեզուների միջև գոյություն ունեցող նմանությունների ու տարբերությունների բացահայտման վերջնական ու անփոփոխ սկզբունքները, այլ դիտարկում է այդ նմանությունների ու տարբերությունների որոշման համար լեզվաբանների կողմից առաջադրված քայլեր:

Լեզուների միջև նմանությունների ու տարբերությունների որոշման սկզբունքների հարցը լեզվաբանական աշխատություններում քանիցս քննարկվող և տարակարծությունների տեղիք տվող խնդիրներից մեկն է: Մինչ օրս լեզվաբանները չեն կարողանում գալ լիարժեք համաձայնության այն հարցի շուրջ, թե որն է լեզուների միջև նմանություններ բացահայտող ամենակարևոր սկզբունքը՝ ձևը, իմաստը, թե՞ այս երկուսի ընդհանրությունը. մինչև անգամ չեն կարողանում որոշել, թե որոնք են լեզուների միջև ամենաշատ նմանություններ բացահայտող միջոցները՝

խոսքի մասե՞րը, քերականական կարգե՞րը, թե՞ ընդհանրապես քերականության բաժինները: Սա է պատճառը, որ նրանցից յուրաքանչյուրի աշխատություններում նախևառաջ կարևորվում է ուսումնասիրվող կոնկրետ նյութը, և ապա միայն՝ նշվում այդ նյութի հստակության աստիճանը քիչ թե շատ ապահովող սկզբունքը:

Այսպիսով՝ կարող ենք ասել, որ այսօր լեզուների նմանությունների ու տարբերությունների որոշման մեջ նկատելի է երեք սկզբունք. ոմանք, ելնելով ուսումնասիրվող նյութի բովանդակային դերից, առաջին պլան են մղում իմաստային սկզբունքը՝ միննույն ժամանակ չանտեսելով ձևը, ուրիշները, ընդհակառակը, կարևորում են արտահայտության դերն ու լեզուների նմանությունների ու տարբերությունների որոշման սկզբունքը համարում ձևը (ձևական սկզբունքով առաջնորդվող լեզվաբանները ևս չեն անտեսում համապատասխան նյութի իմաստային կողմը): Այս երկու հակադիր սկզբունքների միջև չեզոք դիրք է զբաղեցնում մի սկզբունք, ըստ որի՝ լեզուների նմանությունների ու տարբերությունների որոշման հարցը քննվում է վերոնշյալ երկու սկզբունքների փոխկապակցված միասնության մեջ:

Սկզբունքների ընտրությունը հիմնականում պայմանավորված է ուսումնասիրող նյութի ընտրությամբ, իսկ վերջինս էլ՝ լեզվաբանի անհատական դիրքորոշմամբ: Այսպես՝ իմաստային սկզբունքով առաջնորդվող լեզվաբանները (նույնն է, ինչ ասել՝ «բովանդակություն->ձև» կադապարը նախընտրող լեզվաբանները) լեզուների նմանությունների ու տարբերությունների բացահայտման համար իրենց աշխատություններում կարևորում են ցանկացած նյութի շարահյուսական դերը, այն է՝ ցանկացած խոսքի մասի կամ ցանկացած քերականական կարգի շարահյուսական առանձնահատկությունները. ինչպես ասել է Ա. Սմիթը, «Գոյություն ունի լեզվական գործընթացների յուրատեսակ միօրինակություն, որը, սակայն, ի հայտ է գալիս ոչ թե առանձին բառերում, հնչյուններում կամ թեքություններում, այլ բառերի միջև հարաբերություններում, այսինքն՝ շարահյուսության մեջ»¹: Այս սկզբունքի ընտրությունը լեզվաբաններին հնարավորություն է տալիս լեզուները միմյանց կապող օղակը գտնել անգամ ձևաբանական համապատասխան միջոցների բացակայության դեպքում, ինչպես, օրինակ՝ «երկակի թիվ» կամ «ստացականության հարաբերություն» քերականական հատկանիշները: Այս երևույթը կարելի է տեսնել նաև «կանացի» և «իգական»

¹ C. A. Smith. Studies in English Syntax. Boston, New York, 1906, էջ 10:

բառերում սեռի քերականական կարգի գոյության մասին խոսելիս: Բ. Լ. Ուորֆը, որն անդրադառնում է քերականության թաքնված կարգերի գոյության խնդրին, գտնում է, որ այդ կարգերի բացահայտումն է հնարավորություն տալիս ենթադրելու, որ բոլոր լեզուները վերջին հաշվով իրապես նման են իրար²:

Հոլովի քերականական կարգը, որը միշտ աչքի է ընկել իր իմաստային հարուստ դաշտով, գրեթե բոլոր ժամանակներում համարվել և մինչ օրս համարվում է լեզուների նմանությունների ու տարբերությունների բացահայտման հնարավոր տարբերակներից մեկը: Դեռ 19-րդ դ.-ում Վ. ֆոն Հումբոլդտը լեզուների նմանությունների ու տարբերությունների բացահայտման համար առաջարկում էր իմաստային սկզբունքով քննության առնել հոլովի քերականական կարգը, այն դասում լեզվի այնպիսի համընդհանուր բաղադրիչների շարքին, ինչպիսիք են թիվը, քերականական դասը կամ սեռը, բայի կերպը և նմանատիպ այլ կարգեր: Նա գտնում էր, որ առանձին լեզուներում հանդիպող բոլոր կոնկրետ քերականական կարգերն ընդամենը համընդհանուր կարգերի վերափոխումներն ու վերամարմնավորումներն են, և որ բոլոր համընդհանուր բաղադրիչները միմիայն իրենց կիրառման ձևերով են համարվում ցանկացած լեզվի անհատական ինքնությունը, մինչդեռ բովանդակության պլանի տեսանկյունից՝ բոլոր բաղադրիչները վերջին հաշվով նույնն են³:

Լ. Ելմակը, որի համար հոլովը՝ որպես լեզվական ձև, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մեկ վերացական հասկացություն կրող միավոր, նշում է, որ հենց այդ միավորի բովանդակության պլանի ուսումնասիրությունից է անհրաժեշտ սկսել լեզուների նմանությունների ու տարբերությունների բացահայտումը, քանզի հենց այդ միավորից են առաջանում այն ընդհանուր և մասնավոր իմաստները, որոնք կարող են միավորել տարբեր լեզուներով հաղորդակցվող մարդկանց: «Ինչպես ցանկացած լեզվական ձև, հոլովը չի նշանակում մի քանի տարբեր բաներ. այն նշանակում է մի բան՝ լինելով եզակի հասկացության կրող, որից կարելի է դուրս բերել նրա բոլոր

² Sté u B. L. Whorf. Language, Thought and Reality. New York, London, 1956, էջ 69-71:

³ W. von Humboldt. Schriften zur Sprach philosophie-Werke in sunf Banden. III. Berlin, 1969, էջ 651. մեջբերված է ըստ Ս. Դ. Кацнельсон. Типология языка и речевое мышление. Л., 1972, էջ 12-15:

կոնկրետ կիրառումները»⁴: Հոլովական իմաստը, ըստ նրա, բոլոր լեզուներում նույնն է, լեզուներում տարբեր են միմիայն այդ իմաստների արտահայտության միջոցները: Այսպես՝ եթե ժամանակի ընթացքում հոլովների համադրական ձևերը փոխարինվում են վերլուծական ձևերով (փոխարինումը լեզուներում երբեք չի կարող բացարձակ լինել, որովհետև համադրական լեզուներում կարելի է հանդիպել բազմաթիվ վերլուծական ձևերի և ընդհակառակը), ապա սա չի նշանակում, որ համեմատվող լեզուների իմաստային դաշտերը չպետք է համընկնեն (խոսքը, իհարկե, մասնակի համընկնման մասին է, քանզի լեզուների միջև լիարժեք համընկնում երբեք չի լինում): Լեզվաբանն այստեղ հաշվի է առնում այն հանգամանքը, որ հոլովական իմաստները համընդհանուր (հնարավոր է՝ անգամ բնածին) հասկացությունների մի խումբ են կազմում, որոնք մարդկանց միավորում են շրջապատող առարկաների ու երևույթների մասին ունեցած այնպիսի դատողությունների շուրջ, ինչպիսիք են, օրինակ՝ «Ո՛վ է ինչ-որ բան արել», «Ու՛մ հետ է ինչ-որ բան պատահել», «Ի՛նչն է ենթարկվել փոփոխության» և այլն: Լեզուներում այսպիսի դատողությունների առկայությունը լեզվաբաններին թույլ է տալիս ենթադրելու, որ լեզուների ակնհայտ նմանություններն անհրաժեշտ է փնտրել տարբեր ազգերի մտածողության ձևերի մեջ, որոնք անդադար փոփոխվում են: Ա. Ա. Շախմատովը մտածողության ձևերի մեջ կարևոր

⁴ Hjelmslev. La categorie du cas. Elude de grammaire generale. I. Aarhus, 1935, էջ 85. մեջբերված է ըստ С. Д. Кацнельсон. Типология языка и речевое мышление. Л., 1972, էջ 40:

* Անգամ ժամանակակից ազգագրությունը, որը վճռականորեն մերժում է տարբեր ազգերի մշակույթների միանման զարգացման ուսմունքը, միևնույն ժամանակ նշում է, որ գրեթե բոլոր ժամանակներում, անկախ ազգությունից, ողջ մարդկության զարգացումը տատանվել է երկու՝ մայրիշխանությանն ու հայրիշխանությանն առաջնություն տվող մշակույթների միջև. մայրիշխանական մշակույթ ունեցող ազգերի, օրինակ՝ բասկերի լեզուներում անցողական բայերն ավելի պասիվ բնույթ են կրել, այսինքն՝ օբյեկտը, որի վրա ուղղված է եղել գործողությունը, արտահայտվել է ուղիղ հոլովով, իսկ գործողությունն իրականացնողը՝ թեք հոլովով, մինչդեռ հայրիշխանական մշակույթ ունեցող ազգերի, օրինակ՝ հնդեվրոպացիների լեզուներում անցողական բայերը կրել են ակտիվ բնույթ. ենթական ուղիղ հոլովով է դրվել, իսկ լրացումը՝ թեք: J. Van Ginneken, La Reconstruction typologique des langues archaïques del humanité. Amsterdam, 1939, էջ 91. մեջբերված է ըստ Ч. Филмор. Дело о падеже// Новое в зарубежной лингвистике. М., 1980, էջ 458:

տեղ է հատկացնում հատկապես մարդու ընթացիկ ապրումներով կատարվող փոփոխություններին, որոնք ձեռք են բերվել նախորդ փորձի միջոցով և համարվում են «հաղորդակցության» գոյության հիմքը⁵:

Հոլովների իմաստային դաշտի դերն ավելի ցայտուկորեն է երևում հատկապես այն ժամանակ, երբ հոլովների հիմնական գործառույթների կողքին տեսնում ենք տասից ավելի երկրորդական գործառույթներ: Օրինակ՝ Օ. Ս. Ախմանովան իր «Լեզվաբանական տերմինների բառարանում» առանձնացնում է ուղղականի 10, հայցականի 15, սեռականի 29, տրականի 19, գործիականի 20 երկրորդական իմաստներ⁶:

Լեզուների նմանությունների ու տարբերությունների բացահայտման սկզբունքների ուսումնասիրության հարցին յուրահատուկ մոտեցում է ցուցաբերում Ի. Ա. Մելչուկն իր «Իմաստ<=>տեքստ մոդելի» համընդհանուր տեսությամբ (հայտնի է նաև «Իմաստ<=>տեքստ լեզվաբանական մոդելների տեսություն» անվամբ): Ցույց տալով բոլոր բնական լեզուների՝ մակարդակային կառուցվածք ունենալու հատկությունը՝ նա գտնում է, որ լեզուների նմանություններն ու տարբերությունները պետք է փնտրել նրանց բոլորին բնորոշ իմաստային և հնչակարգային (տեքստային) մակարդակների համեմատության եղանակով, որն ապահովում է իմաստից տեքստ և տեքստից իմաստ անցման գործընթացները: Տեսնելով, թե Մելչուկը ինչպես է կարևորում այս երկու կողմերի փոխադարձ կապը՝ առաջին հայացքից թվում է, թե նա լեզուների նմանությունների ու տարբերությունների որոշման սկզբունքների հարցում միջին դիրք է զբաղեցնում, բայց իրականում նա իմաստային սկզբունքի կողմնակից է և լեզուների նմանությունների ու տարբերությունների բացահայտումը՝ նախընտրում է սկսել իմաստից դեպի տեքստ ուղղվածությամբ՝ պատճառաբանելով, որ աշխարհի գրեթե բոլոր լեզուներին բնորոշ են այնպիսի խորքային իմաստներ, որոնք կարող են միավորել գրեթե բոլոր մարդկանց: Այսպես, օրինակ՝ «կատարյալ հիմար», «ծանր վերք», «թխահեր կին» և «տեղատարափ անձրև» բառակապակցությունների մեջ լեզվաբանը կարևորում է «շատ լինելու» իմաստը և նշում, որ տարբեր լեզուներով հաղորդակցվող մարդիկ այս բառակապակցությունների կիրառման ժամանակ առաջին հերթին ենթագիտակցաբար պատկերացնում են ինչ-որ

⁵ Տե՛ս Ա. Ա. Шахматов. Синтаксис русского языка. Л., 1941, էջ 19:

⁶ Տե՛ս Օ. С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1969, էջ 19-20, 29, 119-120, 172, 469-472:

մի բանի «շատ» լինելը (տեսության մեջ այն ներկայացված է «Magn» անվանումով, որը լատիներենի «magnus»-«մեծ» բառի կրճատ տարբերակն է): Իմաստից դեպի տեքստ ուղղվածության իր նախընտրությունը (այս նախընտրությունն ինքնին պահանջում է իմաստային սկզբունքի կիրառում) Մելչուկը բացատրում է նաև լեզուներում գործող այնպիսի խորքային կառույցների առկայությամբ, ինչպիսիք են *տիպիկ փոխաբերությունները* (կիրք-բոց), *հոգնակիության ու եզակիության* գաղափարները (ձուկ-վտառ, ավագ-ավագահատիկ), *հոմանիշները* (գեղեցիկ-սիրուն), *հականիշները* (գեղեցիկ-տգեղ), *հիպերոնիմները (սեռանիշ բառերը)* (հանրապետություն-պետություն, կարմիր-գույն), *ածանցյալները* (ծնել-ծնունդ, հանրապետություն-հանրապետական, իմաստ-ըստ իմաստի, սեր-սիրել) ևն⁷:

Անդրադառնալով Մելչուկի այս տեսությանը՝ Յու. Դ. Ապրեսյանը լեզվաբանի՝ «իմաստից դեպի տեքստ» ուղղվածության նախընտրությունը բացատրում է աշխարհի բոլոր լեզուներում տարրական, այլևս անտրոհելի իմաստների գոյությամբ, երբ Մելչուկը համեմատաբար բարդ իմաստները ներկայացնում է տարրական իմաստների միջոցով և ցույց տալիս, որ հենց դրանք են, որ լեզուներում իմաստային նմանությունների տեղիք են տալիս, օրինակ՝ «*վերցնել=այնպես անել, որպեսզի ինքդ ունենաս*», «*տալ=այնպես անել, որպեսզի մեկ ուրիշն ունենա*», «*պահել=չդադարել ունենալ*» ևն:

Իմաստային սկզբունքի անդադար կիրառումը նպաստում է իմաստային հարաբերությունների համակողմանի ուսումնասիրությանը, որի արդյունքում առանձնացվում են լեզուների մեծամասնությանը բնորոշ այնպիսի իմաստային հարաբերություններ, ինչպիսիք են *առարկան և վերջինիս վերագրվող հատկանիշը* (կիտրոն-թթու), *գործողությունը և այն կատարողը* (շուն-հաչել), *գործողությունը և նրա օբյեկտը* (հատակ- մաքրել), *գործողությունը և կիրառվող գործիքը* (կտրել-մկրատ), *գործողությունը և գործողության տեղը* (նստել-աթոռ, պառկել-մահճակալ), *գործողությունը և գործողության պատճառականությունը* (ունենալ-տալ, տեսնել-ցույց տալ) ևն⁸:

Ինչպես արդեն նշել ենք, լեզուների նմանությունների ու տարբերությունների որոշման իմաստային սկզբունքի կիրառումը

⁷ St' u И. А. Мельчук. Модель «Смысл<=>Текст». М., 1974, էջ 308-312:

⁸ St' u Ю. Д. Апресян. [Лексическая семантика](#) . // Избранные труды. Т. I. М., 1995, էջ 37, 43-44:

համատարած բնույթ չի կրում, և այսօր որոշ լեզվաբաններ կարևորում են լեզուներում համապատասխան նյութի համեմատական քննությունը արտահայտության պլանի տեսանկյունից: *Ձևական սկզբունքի* ընտրության դեպքում շեշտը դրվում է այն հանգամանքի վրա, որ ձևական միջոցների բացակայության դեպքում իմաստների հաղորդում հնարավոր չէ իրականացնել: Ելնելով արտահայտության պլանը լավագույն ձևով ներկայացնող ձևաբանության դաշտից՝ այս սկզբունքը նախընտրող լեզվաբանները լեզուների նմանությունների ու տարբերությունների բացահայտումը սկսում են ձևաբանության միավորների ուսումնասիրությունից, որտեղ ձևական սկզբունքի ընտրությունը նրանց հնարավորություն է ընձեռում գոյություն ունեցող տարբեր լեզուների քերականական համակարգերում համընդհանուր սկզբունքներ ու օրենքներ հաստատել, դրանք ծառայեցնել տարբեր լեզուների ձևաբանական միավորների միջև նմանությունների ու տարբերությունների բացահայտմանը:

Ընտրելով «ձևից դեպի բովանդակություն» կաղապարը՝ նրանք հենց այս կաղապարի տեսանկյունից էլ դիտարկում ու գնահատում են արտահայտության պլանը, լեզվական բոլոր տարրերի մեջ լեզուները միմյանց կապող օղակը փնտրում իմաստների հաղորդման համար լեզուներում կանոնավոր ձևով սահմանված արտահայտության միջոցների մեջ, էական տեղ հատկացնում բառերի կազմության ու փոփոխության հատկություններին՝ չմոռանալով նշել նաև նրանց սերտ կապը իմաստային հատկությունների հետ:

Դեռևս Ֆ. Ֆ. Ֆորտունատովը, որի հայեցակարգը լեզուների միջև նմանությունների ու տարբերությունների բացահայտման հարցում հիմնված է «ձևից դեպի նշանակություն» սկզբունքի վրա, գտնում է, որ լեզուների միջև ամենաշատ նմանություններ բացահայտող սկզբունքը ձևն է. ըստ նրա՝ լեզվական նշանների ուսմունքը (լեզվական նշաններին նա տվել է «մտքի համար նշաններ»⁹ անվանումը): Նա հետևողականորեն կիրառում է այս սկզբունքը, բայց չի անտեսում նաև այն հանգամանքը, որ նշանակությունը միշտ պետք է կապակցել այն կրողի հետ: Նրա ողջ հայեցակարգի հիմքում նշանակության գաղափարն է, բայց նշանակությունը ոչ թե լեզվից դուրս, այլ հենց լեզվի ներսում, դրա ձևերի մեջ, որտեղ լեզուն ներկայացված է որպես մտքերի արտահայտման միջոց:

⁹ Ф. Ф. Фортунатов. Избранные труды. Т. I. М., 1956, էջ 111:

Նրա լուսաբանմամբ՝ լեզվի նշանների տեսությանը բնորոշ է նշանից դեպի միտք ուղղվածությունը, մտածողությանը անդադար անդրադարձը, որից անմիջականորեն բխում է լեզվի և մտածողության միջև առկա երկկողմ կախվածության գաղափարը. «...Ոչ միայն լեզուն է կախված մտածողությունից, այլև մտածողությունն է իր հերթին կախված լեզվից. բառերի միջոցով մենք մտածում ենք այն մասին, ինչը հնարավոր չէր լինի պատկերացնել մեր մտածողության մեջ առանց այս կամ այն նշանների, նմանապես մենք բառերի միջոցով հնարավորություն ենք ստանում մտածել այնպես, ինչպես չէինք կարողանա դա անել մտածողության համար նշանների բացակայության դեպքում»¹⁰:

Ձևական սկզբունքի ընտրությունը լեզուների նմանությունների ու տարբերությունների որոշման հարցում շատ հաճախ կապվում է լեզուների համընդհանուր բազայում (եթե այդպիսին գոյություն ունի) ձևական ու նյութական ընդհանրությունների գոյության հետ: Առաջնորդվելով ձևական և նյութական ընդհանրությունների տեսությամբ՝ լեզվաբանները մի կողմից՝ կարողանում են տեսնել աշխարհի լեզուներին բնորոշ հնչյունական հատկանիշները, իսկ մյուս կողմից՝ քերականագետների կողմից առաջադրված վերացական կանոնները (ինչպես, օրինակ՝ եզակի և հոգնակի թվերի արտահայտության համար համապատասխան ձևերի առաջադրումը են):

Իրականում լեզուն այնպիսին չէ, ինչպիսին այն մեզ ներկայացվում է բառարանային և քերականական միակողմանի ուսումնասիրությունների միջոցով: Այն ամենօրյա գործողությունների ու հմտությունների ամբողջություն է, որտեղ ամեն արտասանված նախադասություն խոսողի կողմից իրականացվող բարդ գործունեություն է, որտեղ խոսողն իր միտքն ի մի է բերում արտահայտության պլանում առկա քերականական ձևերի միջոցով, հաշվի առնում իմաստային և ձևական դաշտերի հակադրամիասնական կապը, բովանդակության և արտահայտության պլանների համապատասխանեցման գործընթացը. ինչպես ասել է Ֆերդինանդ դը Մոսյուրը, «Լեզուն ու խոսքը փոխկապակցված են. լեզուն խոսքի գործիքն է և, միաժամանակ, արդյունքը: Բայց չնայած այդ ամենին՝ նրանք միանգամայն տարբեր բաներ են»¹¹: Իրողությունն այսպես է մեկնաբանել նաև Լ. Ելմլսը՝ պարզ ու որոշակի ասելով, որ լեզուն և խոսքն

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 124:

¹¹ Ֆ. դը Մոսյուր, Ընդհանուր լեզվաբանության դասընթաց, Եր., 2008, էջ 37:

անբաժանելի են. լեզուն սխեմա է, նորմա, սովորություն, որն անմիջականորեն կապված է լեզվի անհատական դրսևորման խոսքի հետ¹²: Լեզվում ամեն ինչի գոյության հիմնական սկզբունքը հակադրության սկզբունքի մեջ է տեսել նաև Յու. Ստեպանովը. «Որևէ բան լեզվում գոյություն ունի միայն այն չափով, ինչ չափով հակադրվում է մի այլ բանի, որ կապված է նրա հետ, բայց տարբեր է նրանից»¹³:

Հակադրամիասնությունը՝ որպես ձևի և բովանդակության սերտ կապն ապահովող անհրաժեշտ միջոցներից մեկը, նպաստում է, որպեսզի տարբեր լեզուներով հաղորդակցվող մարդիկ միևնույն առարկան, միևնույն հասկացությունն ու միևնույն իմաստը լեզվական տարբեր ձևերով և տարբեր հնչյուններով փոխանցեն: Լեզուներում միատեսակ բնույթ չկրող այս գործընթացը, որ գործում է «բովանդակություն=ձև» կադապարի շրջանակներում, իր հերթին կախված է այն հանգամանքից, թե լեզուն ինչքանով է կարողանում պահպանել իր լեզվական համակարգում գոյություն ունեցող իմաստային դաշտն ու քերականական միջոցները, կամ կարողանում է պահպանել դրանք ընդհանրապես. մի դեպքում հին ձևերն ու իմաստներն սկսում են զուգահեռաբար կիրառվել նոր ձևերի ու իմաստների հետ, իսկ մյուս դեպքում հին ձևերն ու իմաստներն ամբողջությամբ քայքայվում են և արդյունքում նոր ձևերի ու իմաստների առաջացման տեղիք տալիս: Վերջինիս արդյունքում լեզուների միջև բացահայտվում են այնպիսի անսպասելի նմանություններ ու տարբերություններ, որոնք մի կողմից՝ ցույց են տալիս բովանդակության պլանում արտացոլվող իրականության համընդհանուր հատկանիշներն ու հարաբերությունները, իսկ մյուս կողմից՝ այդ հատկանիշներն ու հարաբերությունները ներկայացնող լեզվական համընդհանուր միջոցները:

Ըստ Բոդուեն դը Կուրտենեի՝ լեզուների նմանությունների ու տարբերությունների բացահայտման տեսության լեզուներն իրար կապող օղակը պետք է փնտրել լեզվական մտածողության և լեզվական ցուցորդների հակադրամիասնական կապի մեջ: Նա առաջնություն չի տալիս այս երկու կողմերից որևէ մեկին և գտնում է, որ լեզուների նմանությունների ու տարբերությունների բացահայտման համար

¹² Ст'ю Л. Ельмслев. Понятие управления. Метод структурного анализа в лингвистике. Язык и речь.// В. А. Звегинцев. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях, ч. 2. М., 1965, էջ 59-64:

¹³ Ю. С. Степанов. Основы общего языкознания. М., 1975, էջ 144:

հավասարապես անհրաժեշտ է հաշվի առնել թե՛ *լեզվական մտածողությունը*, որտեղից կարելի է դուրս բերել մի ամբողջական յուրօրինակ լեզվական գիտելիք, գիտելիք գոյության և անգոյության բոլոր բնագավառներից, աշխարհի բոլոր դրսևորումներից՝ ինչպես նյութական, այնպես էլ անհատական-հոգեբանական և հասարակական¹⁴, և թե՛ *լեզվական ցուցորդները*: Ըստ նրա՝ լեզվական ցուցորդները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ լեզվական գիտելիքներում կատարվող փոփոխությունների արտահայտման լավագույն միջոցներ, որոնք, ինչպես բնության ու հասարակական կյանքի հետ առնչվող ցանկացած խնդիր, ժամանակի ընթացքում փոփոխվում են. այն, ինչը երբևէ նշվել է, որոշ ժամանակ անց կարող է գրկվել իր բոլոր լեզվական ցուցորդներից, մյուս կողմից՝ նախկինում բոլորովին հաշվի չառնված առանձնահատկություններն ու տարբերություններն այդ նույն լեզվական նյութի զարգացման հետագա փուլերում կարող են ձեռք բերել որոշակի ցուցորդներ. «Այդպիսին է, օրինակ, գոյականների որոշյալության և անորոշության ձևական տարբերությունը, որն այսօր բնորոշ է ռոմանական լեզվական աշխարհին, բայց խորթ է լատիներենի վիճակին)... Յուրաքանչյուր լեզվի մեջ սաղմնային վիճակում ննջում են տարբերակումներ, որոնք դեռ չունեն հատուկ ցուցորդներ»¹⁵:

Այս հարցի վերաբերյալ առավել ծավալուն քննություն իրականացրած լեզվաբաններից մեկը՝ Օ. Եսպերսենը, գտնում է, որ լեզուների նմանությունների ու տարբերությունների բացահայտումը պետք է սկսել նախնադարյան մտածելակերպի բացահայտումից, հասնել մինչև մարդու ներկայիս մտածելակերպի բացահայտում՝ մինևույն ժամանակ կարևորելով այդ մտքերի ու տպավորությունների արտահայտման համար հասկացությունների քիչ թե շատ վերացական նշաններ ստեղծելու անդադար փոփոխվող գործընթացը, որը պայմանավորված է մարդուն շրջապատող աշխարհի փոփոխական վիճակով. «Որպեսզի հասնենք այդ փոփոխություններին, մենք մեր գիտակցության մեջ կամ ծայրահեղ դեպքում լեզվի մեջ ստեղծում ենք որոշակի, քիչ թե շատ կայուն կետեր,

¹⁴ St' u И. А. Бодуэн де Куртенэ. Количественность в языковом мышлении.// Избранные труды по общему языкознанию. Т. II. М., 1963, էջ 312:

¹⁵ И. А. Бодуэн де Куртенэ. Язык и языки. Избранные труды по общему языкознанию. Т. II. М., 1963, էջ 83-84:

որոշակի միջին միավորներ»¹⁶: Իրական կյանքում միջին միավորներ չեն լինում, բայց դրանք գոյություն ունեն լեզվում. դրանք ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ վերացականության աստիճանն անդադար փոփոխող վերացական բառեր: Նա առանձնակի ուշադրություն է դարձնում այն հիմնական իմաստներին ու հարաբերություններին (*ենթակա՝* ուղղական, *ստորոգելի* - (հատուկ հոլով չկա), *լրացում՝* հայցական կամ տրական, *կապ՝* սեռական, *տեղ, ժամանակ, տարբեր հարաբերություններ՝* ներգոյական և այլն, *չափ* - (հատուկ հոլով չկա), *գործողության ձև* - (հատուկ հոլով չկա), *միջոց՝* գործիական), որոնց հիմքի վրա են կառուցվում աշխարհի բոլոր լեզուները, և որոնք, ըստ նրա, գոյություն ունեն լեզուների մեծամասնության իմաստային դաշտերում¹⁷: Որպես «բովանդակություն=ձև» կադապարի կողմնակից՝ նա առաջարկում է լեզուների նմանությունների ու տարբերությունների որոշման ելակետային սկզբունքը փնտրել ոչ թե ուսումնասիրվող օբյեկտների ինչ-որ տարբերությունների, այլ միայն այդ օբյեկտներն ուսումնասիրողների մոտեցումների տարբերությունների մեջ, հավասարապես գործ ունենալ բովանդակության և արտահայտության պլանների հետ: Վերջիններս համարելով ձևաբանության և շարահյուսության ներկայացման լավագույն դաշտեր՝ Եսպերսենը գտնում է, որ ձևաբանությունն ու շարահյուսությունն ուսումնասիրում են միևնույն առարկան և նշում, որ այն նյութը, որի հետ գործ ունի ձևաբանությունը, ոչնչով չի տարբերվում այն նյութից, որի հետ գործ ունի շարահյուսությունը: Ըստ նրա՝ ինչպես ձևաբանությունը, այնպես էլ շարահյուսությունը ուսումնասիրում են լեզվի քերականական երևույթների ամբողջությունը. ձևաբանությունը մոտենում է երևույթներին արտաքինից և ձևից անցնում է բովանդակությանը, իսկ շարահյուսությունը՝ բովանդակությունից դեպի ձևը¹⁸:

Լ. Վ. Շչերբան լեզուների նմանությունների ու տարբերությունների բացահայտման համար առաջնություն չի տալիս կողմերից որևէ մեկին՝ պատճառաբանելով, որ մարդկային միտքը չի դիտվում լեզվի ձևերից անջատ: Այն, ըստ նրա, ամփոփված է այդ իսկ ձևերի մեջ, որտեղից լեզվաբանը այն կարող է դուրս բերել տարբեր լեզուներում նրա արտահայտության ձևերի հետ համեմատելու միջոցով. «Մտածողության ու

¹⁶ О. Есперсен. Философия грамматики. М., 1958, էջ 54:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 212:

¹⁸ О. Есперсен. Философия грамматики. М., 1958, էջ 31, 36:

ձևի դիալեկտիկական միասնության հետևանքով մեր միտքը մշտապես գտնվում է լեզվի ձևերի գերության մեջ և ազատել այն այդ գերությունից կարելի է միայն որևէ այլ լեզվում ընդունված արտահայտության ձևերի հետ համեմատություն կատարելով»¹⁹:

Լ. Տենիերը լեզուների նմանությունների ու տարբերությունների բացահայտման համար միաժամանակ հաշվի է առնում երեք գործոն: Դրանք են՝ **արտահայտության ձևը** (ձևաբանություն), **բովանդակության ձևը** (բառերի միջև ստորակարգային հարաբերություններ արտացոլող կառուցվածքային շարահյուսություն) և **բովանդակության հիմքը** (բառի բուն իմաստով իմաստաբանություն)²⁰: Աշխարհի բոլոր լեզուները բաժանելով կենտրոնաձիգ և կենտրոնախույս տիպերի՝ Տենիերն ուսումնասիրում է տարբեր լեզուներում գործող նմանատիպ կառույցների առանձնահատկությունները և փորձում ցույց տալ, թե ինչպես է միևնույն միտքն արտահայտվում տարբեր լեզուներում: Դա նրան հնարավորություն է տալիս տարբեր լեզուներում զանազան ձևերի միջև բացահայտելու առկա անսպասելի նմանություններ: Ըստ այդմ՝ նա ամեն կարգի ուսումնասիրությունների համար կարևոր է համարում անդրադառնալ շարահյուսությանը՝ նախադասության ուսմունքին²¹: «Առանձին վերցրած բառը պարզապես մաքուր վերացություն է, քանզի նախադասությունն այն բնական միջավայրն է, որում ապրում են բառերն այնպես, ինչպես ձկներն են ապրում ջրում»²²: Հետևելով լեզուների նմանությունների ու տարբերությունների որոշման «բովանդակություն=ձև» կադապարին՝ Տենիերն ընդունում է բովանդակության և արտահայտության պլաններում առկա միավորների՝ մեկը մյուսից «կախված»²³ լինելու հանգամանքը և

¹⁹ Л. В. Щерба. Избранные работы по языкознанию и фонетике. Т. I. Л., 1958, էջ 27:

²⁰ Տե՛ս Լ. Թենբեր. Основы структурного синтаксиса. М., 1988, էջ 24-35:

²¹ Կառուցվածքային շարահյուսության ուսումնասիրության առարկան համարվում է նախադասությունը: Գերմանացի լեզվաբանները «շարահյուսություն» բառի թարգմանության համար ընտրել են Satzlehre եզրույթը, որը թարգմանաբար նշանակում է «նախադասության ուսմունք»։ տե՛ս Լ. Թենբեր. Основы структурного синтаксиса. М., 1988, էջ 22:

²² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 22-23:

²³ Կախվածության միտքը շարահյուսության մեջ նորություն չէր: Այն ներկայացված է եղել մի շարք այնպիսի ֆրանսիացի գիտնականների կողմից, ինչպիսիք են Բալլին, Դամուրետը, Պիշոնը և Սեշեն, որոնք նախադասության մեջ առանձնացրել են «գլխավոր և կախյալ անդամի», ինչպես նաև «ենթակայի և ստորոգյալի» միջև առկա

պահանջում է այս միավորների քննությունը նրանց իսկ փոխկապակցված ամբողջության մեջ:

Լեզուների նմանությունների ու տարբերությունների առաջացման բուն պատճառները լեզվաբանները տեսնում են քերականական կանոնների և մարդկային մտքերի միջև ժամանակի ընթացքում առաջացած անհամատեղելիության մեջ, որտեղ լեզվաբանը մի կողմից՝ գործ է ունենում բազմաթիվ մասնավոր իմաստների հետ, իսկ մյուս կողմից՝ քերականական նոր ձևերի. քերականական ձևերի փոփոխության մեջ Ա. Պոտեբնյան կարևորում է ոչ թե ընդհանուր քերականական ձևերի քանակի փոփոխությունը, այլ ձևերի փոփոխությունը բառի բուն իմաստով, ինչպես, ասենք, հոլովական թեքությունների փոխարինումը նախդիրներով²⁴: Հարկ ենք համարում նշել նաև, որ լեզուներում նմանությունների ու տարբերությունների տեղիք տվող միավորները լավագույն ձևով ներկայացնելու սկզբունքները լեզվաբանները շատ հաճախ որոշում են ընդամենը մեկ լեզվի, անգամ մեկ խոսքի մասի կամ մեկ քերականական կարգի շրջանակում կատարված ուսումնասիրությունների մեջ, ինչպես օրինակ՝ հայերենում իմաստաբանական տեսանկյունից բառերի դասակարգումը, հոլովների իմաստային դաշտի կարևորումը ևն²⁵: Շատ հաճախ սահմանափակ ծավալ ունեցող հենց այս նյութերն են, որոնք հանդիսանում են երկու և ավելի լեզուների համեմատական աշխատանքի նյութ: Եթե հետևենք հոլովն արտաքին աշխարհի առարկաների, երևույթների, իրողությունների միջև եղած բազմազան կապերն ու հարաբերություններն արտացոլող քերականական կարևորագույն կարգերից մեկը համարող հայ քերականագետների տեսություններին, ապա կարծում ենք՝ կարող ենք լեզուների նմանությունների ու տարբերությունների բացահայտման հարցի քննությունը սկսել հոլովով բառի նշանակության քննությամբ, հոլովները որոշել առարկաների միջև դրսևորվող հարաբերություններով և յուրաքանչյուր հոլով իր համապատասխան ձևով ու նշանակությամբ դիտել իբրև անվան առանձին փոփոխություն: Ա. Մ. Պեշկովսկին, որը «հայրական տուն» և «հոր տուն»²⁶

կախվածությունը. մեջբերված է ըստ Л. Теньер. Основы структурного синтаксиса. М., 1988, էջ 11:

²⁴ Տե՛ս А. А. Потебня. Из записок по русской грамматике. Т. I. М., 1958, էջ 61:

²⁵ Տե՛ս Ս. Պալասանյան, Քերականություն մայրենի լեզվի, Թիֆլիս, 1874, էջ 33:

²⁶ Տե՛ս А. М. Пешковский. Избранные труды. М., 1959, էջ 96:

բառակապակցությունների մեջ կարևորում է միևնույն իմաստի փոխանցման երևույթը, երկրորդ պլան է մղում նրանց միջև տարբերությունը (առաջինը ցույց է տալիս առարկայի հատկանիշը, իսկ երկրորդը՝ մի առարկայի կապը մյուսի հետ):

Լեզուների նմանությունների ու տարբերությունների որոշման սկզբունքների հարցում (խոսքն այստեղ վերաբերում է նաև լեզվաբանական համապատասխան նյութի ընտրությանը) լեզվաբանները հաշվի են առնում նաև լեզուների անդադար զարգացման գործընթացը և այդ զարգացման ընթացքում լեզվական համակարգերում անդադար կատարվող փոփոխությունները:

Դիտարկելով լեզուների միջև նմանությունների ու տարբերությունների որոշման սկզբունքների՝ համար առաջադրված լեզվաբանական վերոնշյալ տեսությունները՝ հանգում ենք այն եզրակացության, որ լեզուների միջև նմանությունների ու տարբերությունների բացահայտման սկզբունքների հարցը բոլոր ժամանակներում տատանվել և շարունակում է տատանվել «բովանդակություն->ձև», «ձև->բովանդակություն» կադապարների շրջանակներում, որոնց միջև գործում է նրանց իսկ փոխկապակցված ամբողջությամբ հանդես եկող «բովանդակություն=ձև» կադապարը: Այս կադապարները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ լեզուների նմանությունների ու տարբերությունների որոշման սկզբունքները ներկայացնող հաստատուն կառույցներ: Այսօր լեզվաբանական աշխատություններում այս սկզբունքների ընտրությունը պայմանավորված է ուսումնասիրվող լեզվական նյութով, լեզվաբանի՝ համապատասխան նյութի նկատմամբ ցուցաբերած մոտեցումով, ինչպես նաև լեզուների զարգացման ընթացքում լեզվական համակարգերում անդադար կատարվող փոփոխություններով:

ՆԱԴԻՆԵ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

Լեզուների նմանությունների ու տարբերությունների որոշման սկզբունքների հարցը

Սույն հոդվածը նվիրված է լեզուների միջև գոյություն ունեցող նմանությունների ու տարբերությունների բացահայտման համար լեզվաբանական տարբեր տեսությունների դիտարկմանը: Սա լեզվաբանական աշխատություններում տարակարծությունների տեղիք տվող խնդիրներից մեկն է, որի լուծման համար առաջադրված

լեզվաբանական սկզբունքները տատանվում են «բովանդակություն->ձև», «ձև->բովանդակություն» և «բովանդակություն=ձև» հաստատուն կառույցների շրջանակներում: Այսօր լեզվաբանական աշխատություններում այս սկզբունքների ընտրության համար հաշվի են առնվում այնպիսի իրողություններ, ինչպիսիք են՝ ուսումնասիրվող լեզվական նյութը, լեզվաբանի՝ համապատասխան նյութի նկատմամբ ցուցաբերած անհատական մոտեցումը, լեզվական համակարգերում անդադար կատարվող փոփոխությունները, ինչպես նաև առանձին լեզուներին վերաբերող լեզվական փաստերը:

МЕЛКОНЯН НАРИНЕ

Вопрос о раскрытии принципов сходств и различий языков.

Статья посвящена наблюдению различных лингвистических теорий для раскрытия сходств и различий языков. В лингвистических работах это один из спорных вопросов, для решения которого были выдвинуты лингвистические принципы колеблющихся в пределах стереотипов "содержания -> форма", "форма -> содержания" и "содержания = форма". На сегодняшний день в лингвистических работах для выбора этих принципов учитываются такие факты, как изучаемый языковой материал, индивидуальный подход лингвиста к соответствующему материалу, непрерывные изменения в лингвистических системах, а также языковые факты отдельных языков.

NARINE MELKONYAN

On the Disclosure of Principles of Similarities and Differences between Languages

Current article focuses on the observation of various linguistic theories in terms of disclosure of similarities and differences between languages. This issue is considered to be one of the most controversial ones in linguistic studies. For the possible solution of the issue the proposed linguistic principles are examined within the scope of "content -> form", "form -> content" and "content = form" fixed structures. Nowadays, for the selection of these principles some factors are taken into consideration, such as studied language material, individual approach of

the linguist towards the relevant material, continuous changes in linguistic systems as well as some linguistic facts of related to particular languages.